

Владимир Симић, *Портрет српског интелектуалца у доба просветитељства*, Матица српска – Галерија Матице српске, Нови Сад 2022.

У свом наслову монографска студија Владимира Симића открива предмет представљеног истраживања, у чијој сржи се налази расветљавање значења портрета српског интелектуалца у доба просветитељства.

У првом поглављу под називом „Основни појмови” утврђује се низ идејних, верских, политичких и других детерминанти које су довеле до уобличавања појма интелектуалац, и које су дефинисале сложен и дивергентан појам просветитељства.

У првим реченицама текста, Симић настоји да укаже на временско одређење просветитељства у српској средини. Најпре га смешта у период између Темишварског сабора (1790) и Првог српског устанка (1804), а потом истиче да су такозвани *прелазни период* око 1800. године историчари уметности у великој мери игнорисали. Симић закључује да су овај сложени и вишеслојни период подробније предочили историчари књижевности, те свој примарни циљ види у ревалоризацији, или, боље речено, у ревитализацији овог у великој мери непознатог периода. Не запостављајући стилска одређења,

која су умногоме и допринела игнорисању овог периода, Симић кроз идејне структуре формира своју периодизацију српског просветитељства. У времену претрајавања старих феномена и наговештају модерног доба, препознаје динамични простор у коме је интелектуална и уметничка продукција потврдила неке од старих, барокних феномена и ударила темеље модерним идејама.

У градивним деловима првог поглавља најпре се разматра појам интелектуалца, који се, наспрам савременог виђења о прометејским дисидентима и критички освешћеним слободним мислиоцима, поставља у контекст историје идеја и духа времена. Тако се портрет интелектуалца рашчлањује на физичку и менталну слику, обе подједнако важне за *међусобни однос портретисаној и његове слике*.

Особито се назначује вредност иконографске анализе портретисаних интелектуалаца, и тиме, изнова, указује на посебност историјскоуметничке анализе у функцији деконструкције личности портретисаних интелектуалаца.

На самом почетку излаже се класификација типова интелектуалаца око 1800. године. Истиче се њихова типологизација у индивидуално-психолошком и друштвено-социјалном смислу. Истакнути су њихов приступ високом и класичном образовању, као и носећа улога црквених интелектуалаца. Раздвајају се зависни од независних интелектуалаца, што имплицира на вечиту *ијру* слободе и неслободе на релацији интелектуалац – патрон.

Без обзира на степен њихове еманципације, Симић дефинише кључне особености препознавања интелектуалца, које се сажимају у тежњи за индивидуалном и друштвеном еманципацијом, критичком деловању у јавности и неком од облика оригиналности (креације).

Потом се приступа основама на којима почива појам интелектуалца у кључним европским срединама. У односу на институционализовану ноту интелектуалаца у Хабзбуршким земљама, критичка нота и извесна друштвена слобода условиле су дефиницију француског интелектуалца. Кроз прожимање француског просветитељства и његових средњоевропских пандана, Симић контекстуализује пријем европских просветитељстава међу Србима северно од Саве и Дунава.

У наставку текста се у складу са хронолошким оквирима износи класификација српског просветитељства: претпросветитељство (теолошко просветитељство) од четрдесетих година XVIII века; рано просветитељство (терезијански реформизам) у трајању од шездесетих година до 1780; зрело просветитељство (радикални јозефинизам) у време власти Јосифа II (1780–1790); касно (популарно просветитељство, у трајању до четврте деценије XIX века.

Уз извесне оградe ове хронолошке периодизације, Симић истиче да ове подгрупе не представљају чврсте и статичне категорије већ су станице кроз које су пролазили животи српских интелектуалаца. Дакле, замишљене као флексибилне одреднице, оне чине дивергентни и динамични систем српског просветитељства, који су чинили његови прваци.

У наредним потпоглављима уводног поглавља, детаљно се анализирају историјске и идејне околности наведених етапа просветитељства, и разматра улога српских просветитеља у сложеним политичким и верским околностима Хабзбуршког царства.

Најпре се анализирају доба Марије Терезије и место идеја просветитељства у коренитој еманципацији поданика. Наводи се превласт државе над црквом, али се указује и на релативно контролисану слободу у јавној сфери. У наредном поглављу анализира се значај јозефинистичких радикалних реформи, и то пре свега у светлости агресивне секуларизације и ограничења католичке цркве. Истиче се незадовољство српских црквених прелата тим реформама, што се пословично сагледава кроз концепт династичког патриотизма. Наредни период, који је трајао до 1815. године, у Угарској је донео привидну рестаурацију старих режима и феудалног система. Ипак, идеали Француске револуције и просветитељства прожели су све сфере друштва. Грађанска еманципација и снажење националних идеала произвели су тип грађанског интелектуалца, чиме је ударен темељ за потоње велике антифеудалне револуције 1848. године. Коначно, аутор указује да у том *дујом њериоду* српски интелектуалац представља минорну појаву, и невидљиву класну групу у јужној Угарској, што, међутим, не умањује значај ових *изабраних* делатника у јавној сфери.

У наредном потпоглављу анализирају се основе просветитељства у Хабзбуршкој монархији. Следећи новија истраживања, Симић напушта искључивост погледа о јединственом (секуларном) просветитељству, те овај идејни и временски период сагледава као динамично поље разноликих просветитељстава. Указује на протопросветитељство, национално просветитељство... које повезује идеја о разумској вери. У складу са пријемом разноликих

просветитељстава у српској средини, Симић истиче утицај протестантског пијетизма из Халеа који је, преко православне Русије и Грчке, стизао до српске средине, и утицао на Доситеја Обрадовића, Евгенија Вулгариса и Платона Љевшина.

Потом се подробно анализира секуларно просветитељство, засновано на Кантовим идеалима етичке и друштвене еманципације. Концепт реформи започет за време власти Марије Терезије радикализовао је Јосиф II. Особито усмерен против католичке религије, овај секуларни апсолутистички систем је свој врхунац имао у обзнани *Патенџа о толеранцији* 1791. године. Упркос израженој секуларизацији, Симић истиче средњи пут Јозефа Зонефелса, сублимиран у оданости цару, јачању бирократског апарата и успону патриотских начела. У наредном сегменту се анализира јансенизам као основ католичког просветитељства. Овај реформаторски покрет настао у доба позног просветитељства намеравао је да цркву реформише изнутра. У извесној мери антибарокан, критички настројен према одређеним сегментима папоцентризма, садејствовао је са јозефинистичким реформама и идеалом просвећеног апсолутизма. Симић расветљава одговор српских интелектуалаца на унутрашња католичка трвења, те износи ставове Јована Рајића, Захарије Орфелина... У светлости деловања протестантског пијетизма на српске интелектуалце истиче се значај Задужбине Аугуста Хермана Франкеа на универзитету у Халеу. У српској средини је инсистирање на личном односу са Богом који се остварује преко Светог писма нашло своје поборнике, попут Дионисија Новаковића, док је ватрени противник ових *библијаша* био митрополит Павле Ненадовић, што говори о живој и полемичкој рецепцији европског просветитељства у српској средини. У светлости указивања на значај протестантских струјања из Халеа, упућује се на деловање Кристијана Волфа, који је са пијетистима делио веру у материјални и етички прогрес човечанства, и на чијим основама ће Доситеј Обрадовић, најпознатији српски питомац из Халеа, засновати свој просветитељски дискурс. Потом се подробно разматрају основи руског просветитељства, који се проналазе у политичким тежњама Петра Великог и Катарине Велике, с посебним тежиштем на *Духовни рејуламенџ* из 1720. године, и улогу Теофана Прокоповича. Разматра се збуњеност српске верске елите спрам ових протестантских утицаја који су из Русије преко Украјине стизали у Карловачку митрополију, постајући део верског просветитељства међу Србима. Анализира се и значење религиозног просветитељства које је премрежило грчки и српски свет, истиче се значај Евгенија Вулгариса, Атонске академије на Светој Гори и њене улоге у конституисању идеја Доситеја Обрадовића. Указано је и на деловање радикалне струје грчких просветитеља који су у Венецији и Бечу утицали на Доситеја Обрадовића.

У другом великом поглављу посвећеном портретном сликарству најпре се анализирају основе овог сликарског жанра. Стога се уводно поглавље и поима као основ за разумевање идејног света који је омогућио самоспознају српских просветитеља, што је произвело оквир за визуелно изражавање њиховог сопства. Основе портретног сликарства се препознају у репрезентацији, социјалном и етичком моделу лика портретисаног, као и сликарској вештини да кроз портрет успостави складан однос унутрашњег и спољашњег. Кроз основе развоја портретног сликарства од ренесансе до XIX века, истакнут је уврежени дуализам виђења човечијег лика. С једне стране, француски теоретичари, попут Рожера де Пила, истицали су значај пратећих детаља (одећа, гест...), с друге стране, аустријски теоретичари и сликари су већу пажњу посвећивали лику портретисаног као огледалу људске душе. Потом се анализирају основе појавности телесног приказа: лице, шаке и одећа.

У наставку поглавља се на кључним примерима успоставља типологизација портрета: 1. допојасни – са канонским портретом Доситеја Обрадовића, дело Арсенија Теодоровића из 1819. године; 2. у студију – где се на веома убедљив начин упућује на иконографске основе овог типа, сублимиране у приказу Светог Јеронима у студију, на који се надовезују канонски портрети српских интелектуалних првака: Доситеја Обрадовића и митрополита Стефана Стратимировића; 3. homo viator – сложени тип интелектуалца путника се повезује са ликовним (Хертел) и литерарним основама (Шилер), и потом се проверава на портретима српских интелектуалних првака, Доситеја Обрадовића и Јоакима Вујића; 4. ауторски портрет – представља скуп визуелних фронтисписа који су визуелним језиком меморисали изабране великане, попут Јоакима Вујића, Доситеја Обрадовића; 5. посветни портрет – где се у панегиричкој форми истиче захвални портрет мецене, покровитеља..., са посебним освртом на канонски пример – *Поздрав Мојсеју Пушнику* Захарије Орфелина из 1757. године; 6. физиогномски портрет – са посебним освртом на значај физиогномије, својеврсне псеудо-науке, која је преко Лаватерових визуелних мустри премрежила европски ликовни простор; 7. визуелне фигуре – у којима се разматра улога алегорија, симбола и других персонификација у *појашњењу* портретисаног лика. У оквиру овог типа портрета, посебно апострофирамо учену анализу портрета Доситеја Обрадовића за преднаслов *Мезимца* из 1818. године.

У следећем великом поглављу „Портрет и друштво”, најпре се анализира бројчаност српских интелектуалаца у доба просветитељства. Веома мали број профилисаних интелектуалаца је кодификован захваљујући аустријским и мађарским статистичким прегледима. Потом се портрети класификују по професијама изображених ликова. Нижу се веома утемељени иконографски, социјални и идентитетски прикази следећих типова: а) књижевници – са канонским портретима: Доситеја Обрадовића, дело Арсенија Теодоровића, Вука Стефановића Караџића, рад Павела Ђурковића, Јована Стерије Поповића, у изведби Јована Поповића; б) учењаци, са узорним портретом Јована Рајића, дело Јакова Орфелина; в) чиновници – као претпоставка уобличавања репрезентативних портрета првих српских чиновника, представљен је детаљан преглед развоја чиновништва у Хабзбуршком царству и јужној Угарској, са посебним освртом на знаменити портрет Димитрија Давидовића, рад Уроша Кнежевића; г) последњи у низу портретних представа одређених професија резервисан је за интелектуалца-клирика, сублимиран портретом ученог Лукијана Мушицког, дело Павела Ђурковића. Тако је заокружен приказ портретних представа српских просветитеља, који су дефинисали транзициони период између претрајавања старог, барокног система портретне репрезентације, и новог, просветитељског, који се полагао утапао у сведену етикецију грађанске класе модерног доба.

Потом је представљен низ породичних портрета српских просветитеља. У складу са узрастањем грађанске класе, Симић у ближим породичним односима, наглашеној сентименталности и потреби за репрезентацијом статуса и дома као места угодности, проналази основе породичних портрета. У групном портрету породице Димитрија Фрушића, делу Јожефа Томинца, распознаје се социјални оквир за модерни вид грађанске репрезентације.

На крају поглавља се деконструира портрет интелектуалца у младости. По устаљеном поступку даје се шири оквир историјата једног феномена, у овом случају младости. Младост као нова и императивна снага у XIX веку потиснула је дотадашњи светоназорни конструкт о старости као синониму мудрости и знања. Стога се, у оквиру концепта младости и старости, уверљиво анализирају портрети Саве Текелије.

Последње велико поглавље бави се јавним памћењем и заборављањем. Ова веома актуелна тема у светској науци последњих деценија је спретно инкорпорирана у предочени наратив. Симић уверљиво истиче тезу о двострукој смрти интелектуалаца – физичкој и духовној, коју производи заборав у заједници. Истиче да је таштина била мерило интелектуалаца, који су бринули о свом угледу у јавности, те побија уврежену тезу о неактивној и интроспективној природи учењака. У том контексту се истиче постхумни заборав који је прекрио имена, данас веома познатих просветитеља, попут Захарије Орфелина, Георгија Магарашевића, чак и Саве Текелије.

У наредном потпоглављу се анализира споменичка култура. Услед неповољних политичких околности у Хабзбуршкој монархији, према јавним белезима иноверних, леже узроци гробних споменика српских просветитеља у јавном простору. Ретки примери, попут споменика Арсенију Теодоровићу и Јовану Хаџићу, изоловани су случајеви који најављују анализу културе заборава. Смештање постхумне слике интелектуалаца у домен јавног заједничког памћења представљено је као артифицирани процес производње сећања на преминулог. Визуелним и вербалним језиком се конструише слика о почившем интелектуалцу (великану), која постаје ментална представа заједнице. Тако су произведени меморијски топоси о Доситеју Обрадовићу и Лукијану Мушицком, који су, у складу са успоном националне идеје, постали *месџа сећања* нације. Учена анализа визуелних дела произведених у славу ових хероја просветитељства као да је заокружила целокупни наратив књиге.

У целини гледано, реч је о веома узорно написаном тексту, који ће у наредном периоду бити градиван за даља проучавања српског просветитељства. Новоуспостављена периодизација српског просветитељства умногоме помера досадашње хронолошке границе. Надилазећи уврежену стилску периодизацију, Симићева поставка просветитељства превасходно је успостављена на феноменолошким основама, те пружа чврст идејни основ за даља продубљивања културе просветитељства међу Србима северно од Саве и Дунава, и његовом преносу међу Србе у Кнежевини Србији током последњих деценија XVIII и почетком XIX века. Истовремено, пренос ових схватања у модерну српску државу потврђен је бројним идејним струјањима и ликовним делима, те говори о повезивању српског културног простора. Политичка еманципација, лична слобода, патриотски осећај и низ других идејних структура, прихваћених међу српским устаницима, говори о фундаменталном значају просветитељства у модерној Србији. Такође, ова књига, како и сам аутор наводи, не представља чврсту и недискутабилну целину. Она представља нов поглед на некада статични и магловити период с краја XVIII и почетка XIX века. Тако се надопуњује монументални и монолитни историјат српског барока. Просветитељство се не сагледава као окончање барокног света, нити је дефинисано као нужна развојна етапа у рађању модерног света. Оно постаје самосвојна структура сачињена од прожимајућих и дивергентних подструктура.

Питање конституисања интелектуалца налази се у сржи целокупног просветитељског дискурса. Његово одгонетање постаје стожерно за разумевање настанка, функционисања и претрајавања српског просветитељства. Такође, веома темељна анализа кључних идиома европског просветитељства, са освртом на француско, немачко и средњоевропско, чини се круцијалном за разумевање утицаја и преноса ових разноликих струјања у српску средину. Поред већ проучених знања о утицајима протестантизма на српско просветитељство, обележено традицијом и религијом, Симић доноси и нова сазнања о протестантским утицајима који су до Срба стизали из Русије и Грчке. Особито се значајним чини расветљавање улоге

католичког просветитељства, и посебно јансенизма, који је у извесној мери утицао и на српски црквени клир. На основу тих постулата спроведена је детаљна и утемељена анализа интелектуалних и ликовних портрета српских просветитеља, који су испричани до дубоко у XIX век. Низ представљених портрета се умеће у јединствен мозаик српског просветитељства. Ове вербално-визуелне портретне *слике* уклапају се у шири идејни, интелектуални, идеолошки, политички, културни и друштвени систем епохе. Сваки портрет је сублимација живота, идеја и идеала српских просветитеља.

У сваком случају, ова књига упућује на *дуго трајање* српског просветитељства, и отвара нове могућности за разумевање односа старог, барокног доба, и новог, просветитељског, у време успона грађанске класе у модерно доба. Особито се важним чини указивање на просветитељске основе живота и уметности грађанске класе, који се у историјскоуметничкој дисциплини везују за доба романтизма и културе бидермајера. Тако се један *прелазни* период, који се у српској историографији углавном везивао за период од Темишварског сабора 1790. године до великих револуција 1848. године, поставља у нову слику прошлости, у којој се препознају феномени модерности (образовање, критичност, еманципација, јавност...), али без идеализовања суштине, места и улоге српских просветитеља у претпостављеним и неумитним процесима модернизације. Тако се један недовољно јасно профилисан период смешта у званичне наративе историје уметности и културне историје. Ослобођена дијалектике модернизма, написана на основу архивске грађе и валидне стручне литературе, утемељено постављена и критички интонирана, ова књига се ауторитативно кандидује за стожерну студију о српском просветитељству. Без постмодернистичке релативизације феномена, али и без детерминизма модернизма, представљено је плуралистичко сагледавање *дугог периода* сазревања српске интелектуалне елите. Понекад идеализовна слика улоге српских интелектуалаца у јавној сфери и замишљени наративи о херојима српског просветитељства уступили су место научној и објективној деконструкцији процеса *производње* портрета српских интелектуалних првака српске елите с краја XVIII и почетка XIX века.

У целини гледано, реч је о важном спису који деконструира основе модерног српског идентитета. Вишеслојни религијски и секуларни утицаји прожели су личности првака српског просветитељства, који, иако малобројни, у извесној мери представљају репер за дефинисање мултиплицираног идентитета српске елите у освит модерног доба. Изван учитаних слика прошлости и претпостављених наратива о једнозначном, секуларном просветитељству, Симић успоставља уравнотежену слику једног историјског периода, прожетог дивергентним идејним струјањима и његовим визуелним *образложењима*.

Игор Б. Борозан
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
iborozan@f.bg.ac.rs